

Het zijn oude uitdagingen, die nieuwe antwoorden vragen

Een kritiek op Het Sienjaal

Pieter Saey

"Denken en handelen stuiten op determinismen die weerstand bieden aan ons, die zich ter ontrafeling en ontcijfering presenteren en die wij door de ontrafeling en de ontcijfering tot gedetermineerd deel van de werkelijkheid maken. Juist door de geviseerde determinismen, die vanuit een ons in ultimis en in totum onbekend blijvende werkelijkheid weerstand bieden, is de vrijheid van handelen en is de verantwoordelijkheid betreffende en de keuze tussen modi van werkelijkheidsconstructie en -verandering mogelijk. Juist vanuit de weerstand van de determinismen, die wij slechts hypothetisch in het proces zelf tot een totaliteit kunnen construeren, ontstaat onze vrijheid en bestaat de wereld van het kwade én de wereld van de verbetering"

Ronald Commers, De Overbodigheid en de Noodzakelijkheid van de Moraal

In tegenstelling tot *Grenzen aan de Concurrentie* van Petrella en zijn Groep van Lissabon is het radicaal-democratisch project van Het Sienjaal onmiskenbaar een links project: de economische democratie staat nadrukkelijk op de agenda. De vraag is of een links project gediend wordt door de onderschikking van de klassenstrijd aan een nieuwe breuklijn tussen individualisten en solidaristen, aan het cultiveren van een Vlaamse identiteit binnen de multi-culturele samenleving en aan een netwerk van contracten zonder contractanten.

De maatschappelijke context volgens *Het Sienjaal* "Nieuwe uitdagingen vragen nieuwe ant-

woorden", zo heet het in *Het Sienjaal*. In het analytisch gedeelte (33-81)¹ stellen de auteurs dat de zekerheden van de welvaartsstaat ondermijnd worden door globalisering, fragmentering en rationalisering. Globalisering erodeert de overzichtelijk band tussen de economische samenleving en de nationale staat, maar leidt niet meteen tot globaal denken en handelen: algemene zingevende perspectieven brokkelen af, terwijl ieders leefwereld tot in de kleinste details doordrongen wordt van processen van technologische en bureaucratische rationalisering. Nieuwe uitdagingen — die ietwat cryptisch "vooral intern" worden genoemd — op economisch, cultureel, sociaal, ethisch-politiek en ecologisch vlak zijn het gevolg. De auteurs stellen

zich daarbij vragen omtrent de herschikking van de welvaart, de plaats van het Westen in de botsing der culturen, de flexibilisering, het instrumentalisme van zowel individualistische als collectivistische maatschappij-opvattingen en het economisme van zowel producenten als consumenten en geven telkens aan in welke richting zij de antwoorden zoeken. Zij bepleiten ook een Vlaamse verankering van het kapitaal, maar dan wel in de betekenis van “verankering van de solidariteit die van dat kapitaal kan worden gevegd” en wensen de Vlaamse en West-Europese identiteitszoektocht ernstig te nemen.

De uitdagingen kunnen maar beantwoord worden door nieuwe paden te betreden. De oude breuklijnen doen het niet meer: zij “zijn historisch verklaarbaar maar achterhaald” (27). De oude ideologische stromingen doen het niet meer: conservatisme, liberalisme, christelijk personalisme en socialisme weten geen weg met de twee “ogenschijnlijk aan elkaar tegengestelde, maar in werkelijkheid elkaar versterkende tendensen” van globalisering en fragmentering en deze “onbekwaamheid ... geeft aanleiding tot wereldbeschouwelijke stuurloosheid” (45-46). De machtsverwerving op nationale basis doet het niet meer: dit bekende terrein schept een gevaarlijke situatie, die moet overstegen worden willen de ideologische discussies niet steriel blijven en wil men vooruitgang maken inzake politieke schaalvergroting (154). Maar Vlaanderen, dat blijft het wel doen: de Vlaamse cultuur verdedigen is geen “aftands parochialisme”, maar een teken van verzet tegen toekomstscenario’s waarin “een techno-industriële wedloop een eigen leven leidt en steeds meer het leven van eenieder stuurt” (81).

Het zoeken naar nieuwe paden verdient instemming. De analyse is op de meeste punten voortreffelijk. Toch voldoet zij niet. Het historisch perspectief ontbreekt en het wel aanwezige culturalistisch perspectief is ongepast.

De relevante geschiedenis begint vóór 1945. Dat de oude breuklijnen achterhaald zijn, is een conclusie die volgt uit een kort overzicht van de huidige partijen en vakbewegingen in Vlaanderen. Deze breuklijnen zijn echter ook elders werkzaam. Niet alleen “het politieke en sociale

Vlaanderen”, maar het gehele politieke en sociale Westelijk Europa werd langs die breuklijnen organisatorisch verkaveld. En dat was maar goed ook. Want het is slechts wanneer bewegingen en partijen zich langs maatschappelijke breuklijnen organiseren, dat ze zich ook zullen bezighouden met de fundamentele problemen van de maatschappij. Breuklijnen vertolken collectieve belangen, d.w.z. groepsbelangen waarvan een maatschappij-structurerende invloed uitgaat en die daardoor op de andere geledingen van de maatschappij een wervende kracht uitoefenen die moet blijken uit sociale strijd. Destijds waren dat in Europa de tegenstellingen kerk-seculiere staat, regio-centrale staat, arbeid-kapitaal, plattelandstad. Destijds, d.w.z. de tijd van de Franse Revolutie en van de industriële revolutie.

De Franse Revolutie heeft het besef bijgebracht dat de wereld onder druk van de economische ontwikkeling aan permanente verandering onderhevig is. Dat is precies wat men modernisering noemt: de permanente verandering in levenswijze, normen, waarden, gedragspatronen, die aan de oorsprong ligt van de onzekerheden in de leefwereld van de mensen. Deze modernisering was in de realiteit al geruime tijd aan de gang, in sommige gebieden zelfs al ettelijke eeuwen. Maar het is de Franse Revolutie geweest die de mensen van die realiteit echt bewust heeft gemaakt. En door de industriële revolutie krijgt de modernisering nog eens een opmerkelijke versnelling. *Het Sienjaal* beschrijft hoe globalisering en fragmentering het gemeenschapsleven, de sociale tijdsritmeringen, het collectieve “zijn” van de mensen destabiliseren (50), maar dit soort destabilisering is in de modernisering inherent. De processen van rationalisering zijn dat ook. Zijn zij niet hetzelfde als de technologische vooruitgang zoals het marxisme deze opvat in zijn theorie over de ontwikkeling van de productiekrachten? In deze zin zijn ook de uitdagingen niet nieuw. Een gevolg van de flexibilisering b.v. is het gebrek aan controle van de grote meerderheid over de eigen levensvoorwaarden en arbeidsomstandigheden (63). Lijkt dat niet verdacht veel op vervreemding in de marxistische betekenis? Instrumentalisering van de ethica en de politiek? Dat hebben we toch nog gehoord? Zo bekeken

krijgt de welvaartsstaat het karakter van een intermezzo, van een kortstondige periode waarin men overweg kon met de moderniteit en er enige zekerheid over de eigen levenscondities bestond. Met de mondialisering wordt de draad gewoon hervat. Mondialisering is simpelweg een andere modaliteit van de werking van de kapitalistische wereld-economie. Het gaat met andere woorden om oude uitdagingen, zij het in nieuwe vorm.

Is mondialisering niets meer dan een andere modaliteit van de werking van de wereld-economie, zij is ook niets minder, waarmee gezegd wil zijn dat het probleem van de politiek er inderdaad fundamenteel anders door komt te liggen of met andere woorden, de oude uitdagingen vragen nieuwe antwoorden. "Mondialisering" verwijst naar de processen die ertoe geleid hebben dat, op economisch vlak, multinationalaal gaan voor steeds meer ondernemingen in steeds meer sectoren een strategisch imperatief is geworden; op politiek vlak, de nationale staat sterk aan belang inboet; op wereldbeschouwelijk en ideologisch vlak, de Grote Verhalen een crisis doormaken. Doordat de Grote Verhalen in diskrediet geraten, riskeren de politiek actieve bewegingen en organisaties hun mobiliseringskracht te verliezen. Doordat de nationale staat minder belangrijk wordt, dreigt hun voornaamste organisatiebasis verloren te gaan. Dat is ook wat *Het Sienjaal* signaleert: de afbrokkeling van de algemene zingevende perspectieven en het eroderen van de samenhang tussen samenleving en nationale staat. Maar inzake breuklijnen verwacht het attitudes en ideologieën met maatschappelijke tegenstellingen.

Met de Franse Revolutie en de industriële revolutie kwamen oude belangen in verdrukking en traden nieuwe belangen op de voorgrond. De bevolking werd gemobiliseerd rond het idee van de gesecculariseerde en gecentraliseerde natiestaat. De conflicten met de kerk die zich de exclusieve bewaarster van de ethische principes waant, en met de regio's die autonoom willen blijven en hun identiteit behouden, zijn meteen geboren. De industriële revolutie van haar kant, waarbij de industrialisatie zich concentreert in oude en nieuwe steden, maakt de tegenstelling arbeid-kapitaal explosief en brengt het platteland in

conflict met de stad. In dit alles is verandering gekomen. De tegenstellingen kerk-seculiere staat en platteland-stad zijn als breuklijnen verdwenen². Een nieuwe breuklijn heeft zich ontwikkeld rond het conflict tussen de economische en ecologische collectieve belangen. De tegenstelling regio-centrale staat is fundamenteel gebleven, maar zij heeft door de mondialisering die de nationale staat aan belang doet inboeten, een andere inhoud gekregen — hier komen we in de volgende sectie op terug. En aangezien mondialisering een andere modaliteit is van de werking van de kapitalistische wereld-economie, is er geen enkele reden om het fundamentele karakter van de tegenstelling arbeid-kapitaal in twijfel te trekken. Zij verdiept zich trouwens door de problematiek van uitsluiting, flexibilisering en migratie.

Dat de breuklijn arbeid-kapitaal in *Het Sienjaal* toch naar de achtergrond wordt verwezen³, is vermoedelijk te wijten aan voormelde band tussen de economische samenleving en de nationale staat. De arbeidersklasse is metertijd, en mede door haar eigen strijd, in het territoriale samenlevingsverband van de staat geïntegreerd. De aandacht verschuift daardoor naar het vraagstuk van de uitval en de uitsluiting uit dit samenlevingsverband. Dit is het vraagstuk van de duale samenleving — die door *Het Sienjaal* radicaal wordt afgewezen (een van de elementen van het radicaal-democratisch project) — en binnen die duale samenleving valt de scheidingslijn niet samen met deze tussen arbeid en kapitaal. Een eerste gevolg hiervan is dat velen beginnen te twifelen aan de relevantie van de tegenstelling arbeid-kapitaal. Een tweede gevolg is dat de problematiek van de mobiliteit van de arbeid niet in termen van productieverhoudingen, maar in de territoriale termen van migranten en vluchtelingen van vreemde nationaliteit wordt gesteld. Daar komt nog bij dat, als een adequate duiding van de relatie tussen klassen en territoriale samenlevingsverbanden op zich reeds een moeilijke opgave is, deze opgave gewoon onmogelijk wordt wanneer men ze tracht te combineren met een culturalistisch perspectief.

Waarom zou het alternatief voor de formele burger een etnische identiteit moeten zijn?

Het Sienjaal verwerpt de idee van de formele burger en stelt in de plaats de verbonden mens. Deze verbonden mens blijkt dan zijn⁴ identiteit te ontleen aan de groep waartoe hij behoort en in dit geval is deze groep de Vlaamse (en (West-)Europese) gemeenschap/cultuur.

Op zich is er niets op tegen zich met Vlaanderen verbonden te voelen. Vlaanderen is nu eenmaal een deelstaat, die zich best een nationale identiteit kan aanmeten. Alleen, waarom zou die nationale identiteit nationalistisch moeten zijn in de zin van avatar van een etnische identiteit, die voor de enkeling, zo niet het exclusieve, dan toch het alles dominerende identificatiemodel hoort te zijn. Een nationale identiteit is een collectieve identiteit waarin de leden van de politieke gemeenschap zich moeten kunnen herkennen. Men kan ze omschrijven naar analogie met de persoonlijke identiteit. Deze bestaat in een integratie van sociale rollen, die onder invloed van de omstandigheden voortdurend wordt bijgesteld. (Een sociale rol — een verwachtingspatroon dat anderen hebben omtrent het gedrag en de waarden van de persoon in kwestie — heeft de functie om bij specifieke gelegenheden fragmenten van de identiteit van de enkeling te mobiliseren.) De enkeling integreert hierbij de sociale rollen vanuit een gewenst cultuurpatroon dat als ordeningsmodel dienst doet om te kunnen bepalen welke waarden op welke wijze in concrete doelstellingen dienen te worden uitgewerkt en hoe bepaalde verwachtingen in dit totaalbeeld verweven moeten worden. Een nationale identiteit bestaat dan in een integratie van de rollen die een staat in de politieke wereldconstellatie vervult en die onder invloed van de geopolitieke omstandigheden voortdurend wordt bijgesteld⁵. Een dergelijke identiteit hoeft helemaal geen nationalistische invulling te krijgen, maar kan ook het resultaat zijn van de afspraken die opeenvolgende generaties van inwoners van een ruimte met wisselende grenzen nu eenmaal moeten maken om oplossingen te kunnen vinden voor de problemen waarmee zij geconfronteerd worden, afspraken die op cultureel vlak enkel de minimale eis bevatten dat de betrokken inwoners zich de vaardigheden eigen maken die noodzakelijk zijn om volwaardig deel te kunnen nemen aan de politieke besluitvorming.

Vlaanderen speelt dus een sleutelrol in het radicaal-democratisch project van *Het Sienjaal*: “internationale orde vanuit een regionaal draagvlak” is een van de elementen van het project (84). Bij de uitwerking van dit element (“het Vlaams contract”) wordt gezegd dat de politiek zoals deze op nationaal niveau georganiseerd is, machteloos is geworden ten opzichte van de toegenomen internationalisering. Daarom moeten er twee zaken gebeuren: decentralisering om vervreemding te voorkomen en politieke schaalvergroting. Opvallend is dat de noodzaak tot politieke schaalvergroting de auteurs voor twee uitdagingen plaatst, terwijl de noodzaak van decentralisering dat niet doet (152). Begrijpelijk natuurlijk: Vlaanderen is als vanzelfsprekend uitgangspunt genomen. Dat is de dingen echter op hun kop zetten. Vlaanderen is geen archimedisch punt om tot de oplossing van dit probleem te komen, het maakt om verschillende redenen zelf deel uit van het probleem.

De eerste reden is dat de overheveling van politieke macht naar een regionaal niveau het vraagstuk stelt van de legitimiteit. De legitimiteit van de politieke macht situeert zich nog altijd op het niveau van de nationale staat. Voor zover de volkswil ergers tot uiting komt, is het in de nationale staat. Hoe kan men het verantwoorden dat men, in een periode van mondialisering die het belang van de nationale staat ondermijnt, die volkswil wenst tot uiting te laten komen in entiteiten van een nog kleiner formaat? En waarom zouden, als men dan toch de beslissingen zo dicht mogelijk bij de bevolking wil brengen, die entiteiten Vlaanderen en Wallonië moeten zijn, en niet de provincies of de economisch-geografische gebieden?

De tweede reden waarom Vlaanderen deel uitmaakt van het probleem, ligt in het antwoord op de zoëven gestelde vraag: de (onbestaande) Vlaamse identiteit in de culturalistische zin van het woord (de wereld bestaat uit gemeenschappen die dragers zijn van culturen met een eigen, autonome dynamiek). Een dergelijk antwoord impliceert de projectie van de breuklijn regio-centrale staat op een mondiaal niveau. De tegenstelling wordt nu regio-mondiale economie: de regio's wensen in de mondialisering hun

autonomie en identiteit te bewaren. Deze projectie is echter niet meer dan een retoriek die moet verbergen dat door de overheveling van politieke macht naar een lager echelon een tijdbom onder de solidariteit tussen sterke en zwakke regio's wordt gelegd. Nogmaals, mondialisering is niet meer dan een andere modaliteit van de werking van de kapitalistische wereld-economie en die werking is gekenmerkt door ongelijke regionale ontwikkeling. Mondialisering doet deze ongelijke regionale ontwikkeling nog toenemen doordat, mede door de verminderde rol van de nationale staten, de concurrentie tussen de regio's aanzienlijk verscherpt wordt⁶.

Ten derde, door Vlaanderen, federalisme en democratie probleemloos aan elkaar te koppelen gaat *Het Sienjaal* voorbij aan een aantal wezenlijke vraagstukken. We noemen er twee: (a) de democratie is erg functioneel gebleken voor de instandhouding van sociale en economische ongelijkheid, zowel binnen de eigen staat als tussen de verschillende staten, (b) het nationalisme predikt de solidariteit tussen de leden van de natie(deel)staat, d.w.z. tussen de ongelijken, louter op basis van het lidmaatschap van de natie, dus zonder argumenten te leveren waarom deze solidariteit eerder op een streven naar meer egale structuren zou moeten steunen dan op een besteding van uitbuitingsstructuren met caritatieve correcties. Dat is gewoon in strijd met de opzet van een radicaal-democratisch project.

Toch kan men verklaringen bedenken waarom de auteurs van *Het Sienjaal* gedacht hebben Vlaams nationalisme te kunnen verzoenen met een radicaal-democratisch project. Vooreerst biedt het Vlaams nationalisme, op de manier waarop *Het Sienjaal* het heeft opgevat, de mogelijkheid zich enerzijds te verzetten tegen de dominantie van de techno-industriële wedloop en zich anderzijds te scharen achter het idee van de multiculturele samenleving, een lovenswaardig idee, maar niettemin een fictie (niet omdat verschillende culturen incompatibel zijn, maar omdat culturen geen entiteiten zijn). Ten tweede, zoals Hobsbawm betoogt, sluiten verschillende collectieve identificaties en loyaliteiten die volgens theoretici tegenstrijdig zijn, elkaar niet uit en hoeft de ontwikkeling van een nationaal

bewustzijn de ontwikkeling van andere elementen van sociaal bewustzijn niet in de weg te staan. Hobsbawm verklaart het nationalisme bij links n.m.m. terecht door het feit dat men als burger kan deel hebben aan de staat en daardoor een zekere loyaliteit t.o.v. die staat ontwikkelt. Er moet dan wel op gewezen worden dat het hier niet gaat om een etnisch nationalisme⁷.

Uit schrik voor het Grote Verhaal?

De Grote Verhalen hebben hun geloofwaardigheid verloren. Wie gelooft nog in het Verhaal dat de geschiedenis een proces is van toenemende ontvoogding, een onomkeerbare vooruitgang naar redelijkheid en vrijheid, of een revolutionaire opheffing van vervreemding en klassen-tegenstellingen, of een onstuitbare opgang naar steeds meer democratie, of een groei in welvaart door vrij spel te geven aan de marktmechanismen⁸? Modernisering is niet synoniem met vooruitgang en meteen staan de ideologieën op losse schroeven, want zij bestaan, om met Wallerstein te spreken⁹, in rationalisaties van de houdingen tegenover precies die vooruitgang.

We hoeven om de teloorgang van de Grote Verhalen niet te treuren. Zij beschrijven, zoals Wöltgens het keurig zegt, de weg naar een betere wereld — en daarin ligt hun grote kracht —, maar geredeneerd vanuit die aardse hemel zijn dan ook alle stappen gerechtvaardigd, met inbegrip van uitbuiting, fysiek geweld, onderdrukking¹⁰. Of het maatschappijmodel waar *Het Sienjaal* voor kiest, een goed alternatief is, is evenwel de vraag.

Met het radicaal-democratisch project wil *Het Sienjaal* de eenheid tussen ethiek en politiek herstellen. Dat project start vanuit "een waardenkeuze" en kan niet zonder een reeks elementen, waarvan al een paar ter sprake zijn gekomen: bereidheid de economie in een keurslijf te houden, radicale afwijzing van de duale samenleving, internationale orde vanuit een regionaal draagvlak, open samenleving, gemeenschapszin, welzijn/welvaart niet tegen elkaar uitspelen en, als prioritair gegeven, duurzame ontwikkeling (84). Om dit maatschappijmodel te realiseren stelt *Het Sienjaal* een aantal contracten voor: het ecologisch, het sociaal, het economisch, het cultureel, het Vlaams

en het mondiaal contract. We noemen dit een netwerk van contracten, omdat de contracten geen deductief systeem samenstellen, maar bijeen worden gehouden door "concordantie", d.w.z. dat er "een achterliggende samenhang aanwezig is die ... een gemeenschappelijk en gelijklopend "pad" voor alle deelaspecten van het project beheert" (92).

Het is niet duidelijk waarin die achterliggende samenhang bestaat. Hij wordt niet geëxpliciteerd en kan ook niet zo maar worden afgeleid uit het analytisch gedeelte van het boek. Het is allesbehalve evident dat na een analyse over globalisering, fragmentering en rationalisering, in het cultureel contract het probleem van het Westers cultureel imperialisme niet eens wordt aangeroerd en aan het ecologisch contract prioriteit wordt verleend in plaats van aan het mondiaal contract, waar trouwens de meest pertinente vragen worden gesteld, hoewel het vraagstuk in hoever de verdeling van het economisch product afhankelijk is van de productieverhoudingen ook daar buiten het gezichtsveld blijft.

De breuk tussen analyse en project is het teken van een middel-en-doel opvatting van de praxis, die daarenboven onvolkomen is. Het argumentatiepatroon van een middel-en-doel opvatting van de praxis is als volgt. Men stelt vast dat de sociale realiteit verwerpelijk is en dat daar dringend iets moet aan gedaan worden; met het sleutelen aan de sociale realiteit wordt een doel nagestreefd, een ideale, of althans toch betere, samenleving; om dat doel te bereiken heeft men bepaalde middelen nodig; opdat de middelen tot het bereiken van het doel zouden leiden, moeten gegeven voorwaarden vervuld zijn. Beslissend bij deze opvatting is dat het ideaal of de betere samenleving bedacht is op grond van normatieve ideeën en niet op grond van een conceptueel verband tussen, enerzijds, de oorzaken die er toe geleid hebben dat de sociale realiteit niet deugt,

en, anderzijds, de omschrijving van het te realiseren doel. (Het citaat uit Commers' *De overbodigheid en de noodzakelijkheid van de moraal* slaat op dit conceptueel verband.) Wat heeft men er aan een waardenkeuze te maken door een project op stapel te zetten dat voorziet in handelingen en beslissingen welke het kader van de politieke en sociële keuzemarges in het kapitalisme te buiten gaan? Waar blijft de analyse van de machtsstratificatie, van de maatschappelijke verhoudingen? Wie zijn eigenlijk de contractanten? *Het Sienjaal* schiet zelfs als middel-en-doel opvatting van de praxis tekort: het ontleedt de verwerpelijke sociale realiteit, streeft naar een ander maatschappijmodel, presenteert een netwerk van contracten als middel, maar duidt niet aan onder welke voorwaarden dit middel tot het doel van het normatief bedachte maatschappijmodel zal leiden. Wie zijn eigenlijk de contractanten?

Besluit

Het is niet langer meer mogelijk de acties van politieke bewegingen te koppelen aan het verloop van de wereldgeschiedenis. Een enorme mobiliseringsbron is verloren: men dacht mee te werken aan de realisatie van de wereldgeschiedenis, en dat is een foute gedachte gebleken. De zekere weg naar de betere wereld, die elk Groot Verhaal op zijn manier uittekende, bestaat gewoon niet. Het is de auteurs van *Het Sienjaal* echter niet gelukt een alternatief te bieden. Hun radicaal-democratisch project is moralistisch. Het reikt geen wereldbeschouwing aan ter schraging van een wervende ideologie. Het brengt geen einde aan de wereldbeschouwelijke stuurloosheid. Het project wordt ook gehypothekerd door zijn culturalisme, dat een adequate formulering van de vraag naar het meest efficiënte organisatiebereik, nu de nationale staat aan belang inboet, in de weg staat.

Noten

¹ De cijfers tussen haakjes verwijzen naar de bladzijden in Het Sienjaar.

² Althans in (Westelijk) Europa, maar daar gaat dit gedeelte ook over.

³ Hoewel het niet moeilijk zou zijn aan te tonen dat ze prominent aanwezig is in een aantal van de contracten.

⁴ Ik schrijf niet "zijn/haar" omwille van de opvallende afwezigheid van de vrouw in het project.

⁵ Deze omschrijving van de nationale identiteit is geïnspireerd door L.Dittmer & S.S.Kim, 1993, *China's Quest for National Identity*, Ithaca, London: Cornell University Press.

⁶ We moeten hierbij aantekenen dat "regio's" geen gegeven zijn: de wereld is net zo min verdeeld in een aantal regio's als in een aantal naties, er bestaat wel een voortdurend proces van vorming en desintegratie van regio's.

⁷ E.J. Hobsbawm, 1994, *Natie en nationalisme sedert 1780*,

Amsterdam: Jan Mets.

⁸ Cfr. M. Saey, 1996, *Wereld-systeem analyse*, een antwoord op 1968, Brussel: IMAVO, p. 25-26.

⁹ O.a. I. Wallerstein, 1995, *After liberalism*, New York: The New Press. Wallerstein zelf doelt op het conservatisme, het liberalisme en het socialisme (de betrokken houdingen kunnen we dan als volgt omschrijven: het streven om doorheen de permanente veranderingen zoveel mogelijk waarden van de vroegere standenmaatschappij te bewaren, de overwogen, zorgvuldige monitoring van de modernisering, de wil om het tempo van de vermeende vooruitgang te versnellen), maar ook individualisme, personalisme, solidarisme kunnen zo opgevat worden (via de identiteitsruimte van de moderniteit in de zin van J.Friedman).

¹⁰ T.Wöltgens, 1996, *De nee-zeggars of de politieke gevolgen van het economisch liberalisme*, Amsterdam: Prometheus, p. 63.